

«Дві Росії». Естрадний номер у Маріупольському драмтеатрі

Оксана Довгополова, кураторка платформи культури пам'яті Минуле / Майбутнє / Мистецтво, докторка філософських наук, професорка кафедри філософії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

У 2022 році російська армія стерла з лиця землі українське місто Маріуполь. Знищила все: житлові квартали, промислові підприємства і навіть драматичний театр. Фотографія театру, перед яким величезними літерами було написано «ДІТИ», облетіла медіа [США](#), [Франції](#). Напис не зупинив пілота, який натиснув «пуск», щоб скинути [бомби](#). Він просто виконував завдання?

У сховищі під театром тоді загинуло понад 600 людей. Насправді ніхто не знає точної кількості жертв бо нові «хазяї» міста, точніше руїн Маріуполя, просто [витягли рештки загиблих без упізнання та десь повезли](#). Бажання злочинців приховати сліди злодіянь раціонально можна зрозуміти. Але російська влада на цьому не зупинилася та заявила, що за кілька місяців театр відреставрують — відновлення роботи відзначать постановкою естрадного номера. Цей жест має продемонструвати, що російська влада насправді не зруйнувала місто, пограбувавши при цьому все, що залишилося цілим, а доєднала порожнє місто до цивілізації. Грабували ж із розмахом: у [ДНР вивезли новенькі тролейбуси з Маріуполя](#) і навіть [фонтан](#). Ми не грабуємо, ми піклуємось, вважають окупанти, ми культурні: перше, що відновлюємо — то драмтеатр. Нарешті нещасні маріупольці звільнені — та зможуть дихати на повні груди, долучившись до світла великої, званої у світі російської культури.

Культура, що «поза» політикою

З 24 лютого 2022 року українські культурні діячі активно просувають вимогу [Cancel Russia](#), наполягаючи на тому, що Росія використовує культуру як зброю. Українців намагаються переконати, що всі розуміють їхні почуття, що засуджують агресію, але ж культура є поза політикою! Не варто переносити війну в сферу, яка має об'єднувати!

Громадяни різних країн світу багато років чують, що існують дві Росії: одна — Росія путіна, інша — Росія Толстого та Достоевського, Чайковського та Пушкіна. Нібито друга є більш реальною. Не всім так щастить, як росіянам, що мають одночасно дві країни, які примудряються не перетинатись у просторі. Якщо тобі не подобається путін, завжди можна емігрувати в Росію Толстого та Достоевського. Ну або Чайковського — хто кого любить. Ми маємо тільки одну Україну. І якимось чином поратись із обома Росіями, хоча й однієї забагато. Насправді в Україні знають, що існує тільки одна Росія, в якій є і путін, і Пушкін — останній, звісно, в появі путіна не винний. Чому ж Україна має рацію, коли вимагає бойкотувати російську культуру?

Культура визначає місце держави в умовній ієрархії світового лідерства. Присутність певного культурного продукту в світових музеях чи театрах, які формують культурний канон, обов'язкова для саморепрезентації. Створювати великі музеї / театри та бути прийнятими в світових музеях / театрах — означає бути причетними до високої культури, мати місце за світовим круглим столом. Сюди пускають не всіх, бо не всі дотягують до стандарту. Це ж не має відношення до політики, правда? Насправді, має. Бо культуру можна позбавити голосу. І результатом цього буде не банальна відсутність на стінах умовного Лувру. Коли в світовому хорі не чути голосу певної культури, іншим легше повірити, що цієї культури / народу / держави не існує. Коли ж якась велика культура заявляє — [це насправді моє](#), світу легше виправдати крадіжку, війну, агресію. Бо іншого голосу просто не чути. І замість безумовного засудження агресії стає легко вагатися, що «все не так однозначно».

Саме це багато років відбувалося з Україною, голосу якої не було чути через гучний голос Росії, що твердив: немає жодної України, це такі ж самі росіяни, а хто відмовляється визнати росіян найближчим спорідненим народом — це вороги спільного щастя та власного народу, агресивні націоналісти. Погодьтеся, світ багато років волів слухати саме Росію. Чому? Тому що є велика культура, є російські композитори та балет, [авангард і колекціонери](#), які створили чудові музеї в Петербурзі та Москві, є згадки про «Російські сезони» в Парижі, є яйця Фаберже «и прочее».

Тінь історії

Російська культура — дуже щедра та дружня, вона готова підтримувати будь-якого представника українського народу, який має талант. Тараса Шевченка ж російські художники викупили з кріпацтва. Хто ж, знаючи це, насмілиться звинувачувати росіян у приниженні українців чи якийсь там міфічній колоніальній політиці? А ще дуже легко зустріти щирих симпатиків української культури, які з готовністю розкажуть вам про своє захоплення народними співами, голосами, танцями та жіночою красою. Вони будуть цілком прослідковні як у своєму захваті, так і в нерозумінні — про яку зверхність йдеться? Ми не позбавили нікого голосу! Ми, навпаки, його надали!

Так, українські культурні діячі присутні — або на мапі російської культури, або на мапі етнографічній. Щось подібне мені якось сказав історик з ПАР: ПАР представлена в європейських етнографічних музеях, але ніколи — в історичних. А чому так?

Свого часу великий філософ Гегель запропонував поняття «історичних» та «неісторичних» народів. Неісторичний народ не є суб'єктом історії, він просто вписаний в орбіту активності інших. Неісторичний народ не матиме своєї держави — отже, держава є ходом Бога в світі. Політична теорія Гегеля нібито давно відійшла в історію, але її тінь продовжує нависати над певними частинами світу. Україна опиняється саме в такій тині разом із регіоном Центральної або Східної Європи. Як зауважив американський історик Марк фон Гаґен у статті з промовистою назвою «[Does Ukraine Have a History?](#)», ця територія довго не існувала на світовій мапі. Вона губилася в межах імперій Романових або Габсбургів, а потім — Німецького Рейху та СРСР. Існували якись маргінеси імперій, які сприймалися світом як щось поряд із Росією.

Історія — консервативна дисципліна. Україна залишиється досі в тині імперських історій: в американських та європейських університетах легко знайти центр досліджень Росії, але не України. Самостійні центри україністики бачимо в Альбертському університеті в Едмонтоні (Канада), в Гарвардському університеті в США. Попри те, що в XXI столітті Україна кілька разів опинялася в фокусі міжнародної уваги ([Помаранчева революція](#), 2004; [Революція гідності](#) та [окупація частини України](#), 2014; повномасштабне вторгнення Росії в Україну, 2022), це не сприяло радикальній зміні оптики. Як не парадоксально це звучить, та навіть в ситуації агресії Росії проти України за експертними оцінками подій в Україні світові ЗМІ зверталися до спеціалістів *щодо Росії* або спеціалістів із *Росії*, не вбачаючи в цьому жодної проблеми.

Ну добре, скажуть читачі та читачки, ми зрозуміли, що варто, мабуть, розвивати академічну науку, але до чого тут культура? Чайковський не скидає бомби на Маріуполь, Достоевський не обстрілює Київ. Усе так. Але Росія надто довго використовувала культуру як зброю: як інструмент позбавлення голосу та виправдання експансії.

Задуха братніх обіймів

Росія більше двох століть докладала зусиль, щоб *заперечити* саме існування України. Ще в «Історії держави Російської» (1816–1829) Ніколая Карамзіна створюється великий наратив Російської держави, яка бере початок у Київській Русі, а потім з XV століття «збирає землі» — виключно свої власні, рятуючи їх від іноземних впливів. За Карамзіним, єдиний народ природно збирається в єдину державу, просто змінивши столицю. Де тут українці? Їх немає — це просто частина російського народу. Той, хто доводить їх існування — сепаратист.

Якби українського народу як окремої спільноти насправді не існувало, імперія не потребувала б видавати спеціальні документи, які б декларували українську мову та культуру фікцією. Нагадаю формулювання з [Валуєвського циркуляря](#) 1863 року, який на державному рівні проголошував, що «малоросійська» мова є частиною російської, не існує окремо. Оскільки вона використовується простолюдом (тобто не може бути мовою високої культури), то це така сама російська, тільки зіпсована впливом Польщі. Так звана українська мова, як твердить циркуляр, є незрозумілою та штучною — а самі малороси (Sic! — для авторів важливо подати циркуляр не як насильство з боку імперії, а як потребу самих носіїв) вважають це видумкою поляків задля реалізації сепаратистських устремлень.

Коли існування українського народу вже було незручно заперечувати, після створення та міжнародного визнання Української народної республіки (1917–1922), держава-спадкоємиця Російської імперії, СРСР, вдалася до іншої тактики, запустивши концепт «дружби народів», згідно з яким існує віковичне прагнення українського та російського народів жити разом. Отже, братські народи, що вийшли з єдиної колиски (Київської Русі) були розділені підступними ворогами, але в 1654 році возз'єдналися. Відтоді кожен, хто хоче розірвати братські обійми, упізнається як агент іноземного впливу, запроданець і ворог народних прагнень.

Імперська політика СРСР ховалася саме під картинкою дружби народів. Після надзвичайно яскравого сплеску української культури в 20-ті роки ХХ століття (який закінчився політичними репресіями, ув'язненнями та фізичними вбивствами [Розстріляного Відродження](#)) радянська ідеологія створила залізобетонний образ братської дружби, в якому російський «брат» обов'язково був старшим.

Елементи української культури були включені в радянський культурний канон: вірш «[Заповіт](#)» [Тараса Шевченка](#) вивчався в радянській школі як частина вітчизняної культури. Щоб «знешкодити» відцентрові тенденції української ідентичності, важливо було прибрати будь-який натяк на примус (ані Валуєвського циркуляру, ані аналогічного [Емського указу](#) згадувати не треба) та наголосити на щирій підтримці української культури з боку російської держави та культурних діячів. При цьому головним мотивом стає демонстрація природного входження того чи іншого діяча в поле російської культури. Тарас Шевченко стає російським митцем — його ж росіяни викупили з кріпацтва, він навчався в Петербурзькій академії художеств, мав стипендії на навчання. Усе, що не вписується в приналежність до російської культури, визнається неіснуючим. Антиросійські висловлювання переінтерпретуються як висловлювання проти царату та мрії про вільне існування братських народів у єдиній соціалістичній державі. Усе, що створюється в національних культурах народів російської імперії, має імпульс від російської культури, завдячує їй власним існуванням. Це важливий момент, який дозволяє зрозуміти інструменти апропріації національних культур, а також зрозуміти справжній сенс деяких сучасних російських практик, здійснюваних на територіях, де Росія веде війну.

Тенета імперіалізму

Імперія оголошує себе захисницею та натхненницею культурного розвитку: ми несемо цивілізацію та культуру народам, які не мали власної писемності, ми просвітники. При цьому, наприклад, в Узбекистані фізично знищили літературу арабською мовою — багатівковий пласт місцевої культури, поезії, науки. Усі мають вірити, що імперія все робить заради людей, які її населяють. Усі, хто щось творив в імперії, визнаються надбанням виключно російської культури, і байдуже, яка була їхня самоідентифікація. Якщо тебе неможливо вписати в російський канон — ти не існуватимеш. Тому філософ [Григорій Сковорода](#) стає російським — при цьому педалюється образ мандрівного філософа-самоука, хоча Сковорода «мандрував» не тільки Слобожанщиною, але й Європою, набувши європейської освіти вищого ґатунку та володіючи декількома мовами. Чому Росії важливий самоук Сковорода? Тому що легше вбудувати в російський канон, без контексту європейського бароко та впливу західних мислителів.

Якщо Росія хоче позначити десь свою присутність, вона обов'язково робить це через культуру. Здається, це має бути привабливим — ця країна не про насильство, вона про культуру та модернізацію. Сферу свого впливу Росія мітить пам'ятниками Пушкіну та російськими культурними центрами. Якщо хтось від цього напружується, напевно, це якась некультурна людина або «тваринного рівня» націоналіст. Хто ще може обуритись через пам'ятник поету? У 2009 році пам'ятник Пушкіну, наприклад, став гостро необхідним в Еритреї. Пушкіними імперія розмічає території свого впливу, тому не дивно, що у 2022 ця держава на Сході Африки — одна з небагатьох союзниць Росії, що віддано голосує в ООН за потрібні імперії рішення.

Культура є легітимним простором присутності держави на територіях інших країн. Хто буде підозрювати в чомусь неприємному, наприклад, British Council або Alliance Française? Хто поставиться з недовірою до діяльності Россотруднічества (повна назва «Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників за кордоном та по міжнародному гуманітарному співробітництву»)?

На відміну від згаданих British Council та Alliance Française, Россотруднічество — не тільки орган, який репрезентує російську культуру за кордоном. Це ще й канал залучення до російської повістки тих, кого позначають співвітчизниками за кордоном. Саме на цьому понятті будується відома концепція «русского міра», яка пояснює:

- а) росіянам, що у Росії є «своє» на території інших держав;
- б) російськомовним на території інших держав, що вони більш цікаві Росії, ніж їхнім власним державам.

Усе це дозволяє обґрунтувати агресію щодо інших держав — бо людей багато років готували до того, що є якісь «наші», які живуть у ворожому середовищі; що є «нормальне» співіснування «братських народів», якому заважають новоявлені «нацисти». Останнє прекрасно працює як на внутрішньоросійську аудиторію, так і на умовно «європейську», тому що після Другої світової війни будь-який рух із вираженням національним забарвленням сприймається з пересторогою — як потенційно нацистський. Знову нагадаю міркування Марка фон Гаґена: українська культура саме потрапила до поля «поганого націоналізму», до якого європейці ставляться з підозрою.

Кордони (без)духовності

Світ щиро вірить в особливу російську духовність, особливий шлях, розуміння чогось справжнього. Росіяни теж вірять у власну духовність, і ця віра конвертується у них у впевненість у власному праві розширювати свою територію та диктувати іншим державам власну волю. У російських школах вивчають чудову любовну лірику Фьодора Тютчева. При цьому в хрестоматії не входить його вірш під назвою «Русская географія». Наведу його в оригіналі:

Москва и Град Петров, и Константинов Град —
Вот царства Русского заветные Столицы...
Но где предел ему? и где его границы —
На север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат...

Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство Русское... и не преидет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек

Тютчев був російським дипломатом, багато років прожив у Німеччині, добре знав європейську культуру. Він справді талановитий поет, здатний передати найтонші відтінки любовного почуття. Він не якийсь поміщик із російської глибинки, що від нудьги видумує собі картини світової величі. Він та людина, яку в самій Росії вважали європейцем. Вас не лякають рядки «русської географії»? У XIX столітті він бачив як зрозумілу реальність концепцію Москви як [третього Риму](#). «Два Рима пали, а третій стоїть, а четвертому не бувати!», — гордовито проголошував у XVI столітті псковський інок Філофей, пояснюючи ідею трансформації Вічної імперії, яка явила себе в Римській імперії, а потім перетекла в Візантійську, «спадкоємицею» якої стала Росія. Інтерпретуючи старозавітні образи, Філофей описує Рим (вічний Рим, у всіх трьох його втіленнях) як силу, яка протистоїть явленню антихриста. Це не просто велика держава, це найголовніша держава в світі, яка протистоїть приходу антихриста. Поки інші країни не можуть підняти голову догори, Росія стоїть на сторожі світу — від антихриста. Це надає їй право застосовувати насильство — бо це на загальне благо.

Ми дивимось на Тютчева та розуміємо: немає двох Росій, одна з яких застосовує насильство, а інша сяє культурою (зазвичай це означає, що заради сяючої культури можна вибачити певні «помилки»). Один і той самий розум породжує найніжнішу любовну лірику й апокаліптичні картини світової влади російської держави. Це дві сторони однієї медалі, цілком органічні.

Фігура поета Пушкіна в сучасній культурі репрезентується в контексті оспівування любові та чоловічої дружби, вільнолюбного пошуку образу щасливої вільної Росії майбутнього. Але ж є зловісні рядки його вірша «Наклепникам Росії» («Клеветникам России»), просякнуті гидливою зневагою до європейців (у даному випадку до французьких політиків, які засуджували придушення Росією польського повстання 1830 року), які нібито безсило ненавидять те, чого не можуть зрозуміти. «Что возмутило вас? волнения Литвы?, — питає поет і роздратовано додає: Оставьте: это спор славян между собою, Домашний, старый спор...».

Це не нагадує вам бридливе путінське твердження, буцім немає такої держави Україна? Про Польщу зараз вже незручно говорити в такому тоні, про Литву теж. Для будь-кого зрозуміло, що нічого «домашнього» в претензіях Росії до сусідніх країн немає. Але щодо України поки що деякі європейці вважають за можливе казати, що «не все так однозначно». Війна, напад, вбивства — це цілком однозначно, панове.

Пейзаж, намальований болем

Ви скажете, навіщо ворушити випадкові знервовані слова поета, сказані в першій третині XIX століття! Ми живемо в XXI столітті, світ змінився — і Росія теж. Так, світ змінився. Щодо Росії... У червні 2022 року Михаїл Піотровський, директор найславнішого та найвідомішого музею Росії — Ермітажу — дав [інтерв'ю](#) щодо сучасних завдань російської культури: «Наші останні виставки за кордоном — це могутній культурний наступ. Якщо хочете, свого роду «спецоперація». Яка багатьом не подобається. Але ми наступаємо. І нікому не можна дати перешкодити цьому наступу». Директор музею бачить свою роботу як інший вимір так званої «спецоперації» в Україні — він відчуває себе на війні (пропоную звільнитись від евфемізмів — Росія веде проти України війну).

Піотровський вважає, що його країна зараз здійснює великі глобальні перетворення. Що кожна людина в Росії має особливе почуття історичної гідності, яке полягає в бажанні відповідати місії своєї країни. Важливо бути причетним до того, що «наша країна зараз змінює світову історію», зауважує директор Ермітажу. Права людини, міжнародне право, виконання власних міжнародних зобов'язань? Ні, Піотровський навіть про це не думає — що це поряд із великою місією? З сучасного європейського костюма головного російського музейника стирчить голова середньовічного інока, який проголошує велич Третього Риму.

Думаю, важливо проговорити тут ще одну дуже неприємну для свідків «двох Росій» річ. Зазвичай згадка про «Наклепників Росії», чи про щось на кшталт пафосних філіппік Піотровського (він не перший та не єдиний у цьому ряду) супроводжується обуреними коментарями любителів російської культури: «Ви погано знаєте Пушкіна, він ненавидів злочинну владу, він дружив із декабристами — невже незрозуміло, що він змушений був писати про наклепників, бо був залежний від царя?». Або «Ви маєте зрозуміти директора музею (театру / університету / галереї — потрібне підкреслити) — за ним стоять сотні співробітників, він не може підставити їх під удар!» Для тих, хто всіх «розуміє», маю погану новину. Можливо, Пушкін насправді прекрасна людина, яка страждала від необхідності написати те, що від нього чекала влада. Але його страждання — це просто факт його приватної біографії. Я навіть можу йому щиро поспівчувати. Але загалом неважливо, як він ставився до держави. Важливо, що імперія ним скористалася. Використала, як власну зброю, розмітила ним простір. В імперії неможливо мати людську гідність, можна тільки ось ту саму «історичну гідність», яка вимірює, наскільки людина вписана в «історичну місію».

Росія щиро вірить у власне завдання здійснити глобальне перетворення світу. І щиро вірить у те, що несе світ культури нещасним «тубільцям». Коли російська армія рівняла з землею сирійські міста, російська держава розповідала світу, як російські спеціалісти їдуть реставрувати Пальміру (байдуже, що в Росії немає спеціалістів — нічого, й не таке переживали!) — і там організували театральні дійства. Коли Росія зрівняла з землею Маріуполь, вона вирішила показати естрадний номер в театрі, у якому вона вбила більше шести сотень людей.

А ще в ті самі дні зняли кліп, де загорнуті в російський триколон артисти співали на руїнах Маріуполя про якісь свої почуття з рандомними українськими, часом навіть вигаданими, словами та чомусь про качку, яка кудись пливе, та про те, що заберуть собі українську мову як трофей.

Це була пародія на українську народну «Плине кача», в яку вставили російські слова. Навряд чи хтось крім українців розуміє, яке це знущання. «[Плине кача](#)» для кожного з нас є [піснею прощання з Небесною сотнею](#), людьми загиблими за цінності Революції Гідності, це не просто красива пісня. У цьому і є сутність «культурного наступу», як його бачить цитований вище Піотровський. Апропріювати чуже, видати за своє, вивалити в бруді почуття тих, в кого вкрали — а потім повідомити внутрішній аудиторії, що українці привласнили прекрасну російську пісню. Ця культура отруєє те, чого торкається.

Дозволю собі метафору з нібито іншого простору. Свого часу австрійський публіцист Мартін Поллак, працюючи з пам'яттю злочинів нацизму, з жахом зрозумів, що деякі пейзажі, які приваблювали його своєю красою, виникли на місці масових злочинів. Убивці, каже Поллак, висаджували дерева, щоб приховати сліди вбивств. Так убивці стають садівниками. Коли дізнаєшся про те, що саме закривають своїм корінням ці дерева, розумієш, що більше не зможеш невинно насолоджуватись пейзажем. Пейзаж стає отруєним. Думаю, щось подібне має відбутись і з російською культурою — те, що звично викликало захват, має перетворитись на отруєний пейзаж. Деревя, які вирости над розстрільною ямою, не винні в тому, що їх поливали вбивці. Але дивитись на цей пейзаж стає нестерпно...